

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ БИТИГЛАРДА УРУШ МОТИВЛАРИНИ ИФОДАЛОВЧИ БИРЛИКЛАР

Тўлаганова Шаҳноза, Тошкент давлат шарқишунослик
университети ўқитувчиси, (PhD)

UNITS REPRESENTING WAR MOTIVES IN ANCIENT TURKISH SCRIPTURES

Shakhnoza Tolaganova, Tashkent State University of Oriental
Studies teacher, (PhD)

ЕДИНИЦЫ, ПРЕДСТАВЛЯЮЩИЕ ВОЕННЫЕ МОТИВЫ В ДРЕВНЕТУРЕЦКИХ ПИСАНИЯХ

Толаганова Шахноза, преподаватель Ташкентского
государственного университета востоковедения, (PhD)



[https://orcid.org/
0009-0006-4395-6143](https://orcid.org/0009-0006-4395-6143)

e-mail:

ninishka12@gmail.com

Аннотация: Ушбу мақолада қадимги туркий битиглардаги стереотип бирликлар хусусида гап боради. Хусусан, уруш ва унга оид мотивларни ифодалашда қўлланган стереотип бирликлар тадқиқот предмети ҳисобланади.

Калим сўзлар: қадимги туркий тил, туркий битиглар, Кул тигин, стереотип бирликлар, уруш мотивлари, асирлик.

Abstract: This article deals with stereotypic units in ancient Turkic writings. In particular, the stereotyped units used in the representation of war and related motives are the subject of research.

Keywords: Old Turkic language, Turkic letters, Kul Tigin, stereotypical units, motives of war, captivity.

Аннотация: В данной статье рассматриваются стереотипные единицы в древнетюркских письменах. В частности, предметом исследования являются стереотипные единицы, используемые при выражении войны и связанных с ней мотивов.

Ключевые слова: древнетюркский язык, тюркские письма, Кул тигин, стереотипные единицы, мотивы войны, плен.

КИРИШ. Қадимги туркий битигларда тарихий воқеалар жонли, образли тарзда баён қилинган. Улар тарихий маълумотлар қаторида қадимги туркий тил ва унга хос лисоний хусусиятларни ўзида акс эттиради. Битигларда муайян воқеа-ҳодиса ёки ҳолатларнинг баёни берилган ўринларда нисбатан барқарорлашган ифодалар учрайди ва бундай ифодалар қадимги туркий битигларда кечган стереотип бирликлардир. Стереотип бирликлар ўхшатиш, қаршилантириш каби бадий ифода шакллари орқали баён қилинган. Ритмик – оҳанг жиҳатидан ҳам аллитерация, ритмик-синтактик параллелизм, такрорга асосланган бадий воситалар орқали шаклланган. Шу жиҳатдан стереотип бирлик-

ларнинг маъно хусусиятлари уларга мурожаат қилишнинг бирламчи омили ҳисобланади.

МУЛОҲАЗАЛАР ВА НАТИЖАЛАР.

Қадимги туркий битигларнинг аксариятида уруш мотивлари мавжуд. Жумладан, Кул тигин, Тўнюкук, Мўюн-чўр каби нисбатан йирик ҳажмли битигларда ҳам, Ўнгин каби ҳажман кичик матнли битигларда ҳам жангу-жадаллар, ёвни енгиш, урушлардаги қаҳрамонликлар баён қилинган. Айни баёнларда ўзаро умумий бўлган сўз, сўз бирикмалари ва жумлалар учраб туради. Шулардан бири **uda bas-** уйқуда бос- (ғафлатда қолдириш)дир. Ушбу бирлик ёвнинг айнан ухлаб ётган пайтдаги жангни назарда тутмайди. Ёвнинг қутилмаган пайт ва қутилмаган тарафдан қилган хужумини ифодалаб келади. Масалан:

Qirgiz bodunuğ **uda basdimiz**. (Мазмуни: Қирғиз халқини кўққисдан босдик) (К.35).

Демак, мазкур стереотип бирлик кўшиннинг жанговарлиги ва ёвни ғафлатда қолдиришни ифодалайди:

Türgäş bodunuğ **uda basdimiz**. (Мазмуни: Турғаш халқини кўққисдан босдик) (К.37).

«Девону луғати-т-турк»даги мавжуд жангнома шеърларда ҳам ушбу бирликнинг бошқа варианты учрайди:

Tünlä bilä bastimiz,

Miñlaq erin biçtimiz.

Уйғурларга қарши жангни таърифлаб айтмоқда: Тунда босдик, ҳар ёқдан биқиниб кирдик, ҳатто отларининг ёлларини кесдик. Миñлақ эрларини ўлдирдик¹.

Мисолдан англашилганидек, мазкур бирлик кўпинча жанговар ҳолатни ифодалайди. Бирликнинг маъносини зоҳиран талқин қиладиган бўлсак, бир кўшиннинг ёв устига тунда хужум қилгани англашилади. Лекин бу бирлик кўпинча бир кўшиннинг ёвга кўққисдан, ғафлатда қолдириб хужум қилганини ифодалаши билан зоҳирий маъносидан фарқланади.

Жанг тасвирида қўлланадиган яна бир стереотип бирлик *otča borča käl*- (ўтдай-бўрондай кел-) жумласидир. *otča borča käl*- бирлиги битигларда жанговар ҳолатни, урушлардаги кўшин шижоатини ифодалашда ишлатилади:

Türgäş qağan süsi Bolučuda otča borča kälti, süngüşdimiz (Мазмуни: Турғаш хоқон кўшини Бўлучуда ўтдай-бўрондай келди, жанг қилдик) (К. 36).

Ушбу бирлик кутилмаган вазиятларни ифодалашга хизмат қилади. Ҳозирги кунда ҳам ушбу бирикманинг «бало-қазодай келди» ёки «мўр-малахдай ёпирилди» каби вариантлари мавжуд.

Ol sabiğ äsidip, sü yoritdim, Altun yişiş yolsuzun aşdim, Ärtis ögüzüg kăçigsizin kăçdimiz, tün aqitdimiz. Bolučuqa tañ öñtürü tägdimiz (Мазмуни: Ўша хабарни эшитиб, лашкарни йўлга солдим. Алтун йишни йўлсиз ошдим, Эртиш дарёсини кечиксиз кечдик. Бўлчуга тонг оттириб етиб бордик) (Тон.25).

yolsuzun aş- (йўлсиз ош-), kăçigsizin kăç- (кечиксиз кеч-) бирликлари ғалаба учун

қилинган тинимсиз меҳнат ва машаққатни билдиради.

Қадимги туркий битиглар қудратли турк хоқонлигининг қарор топиши, кенгайиши, бу йўлда кечган жангу жадаллар ҳақида ҳикоя қилади. Табиийки, бундай матнларда мағлубият ва асир олинган халқ аҳволи ҳақидаги тасвирлар ҳам мавжуд. Масалан, Кул тигин битигида қудратли турк хоқонлиги табғач халқининг ҳийлакорлиги сабабли қўлдан кетгани тўғрисида сўз юритилар экан, турк халқи ўзлигини унутиб, турк отини кўйиб, табғач бекларига қарам бўлгани қуйидаги жумла келтирилган:

Tabğaç bodunqa bäglik urı oğlın qul boltı, silik qız oğlın küñ boltı (Мазмуни: Табғач халқига бек бўладиган ўғил боласи билан қул бўлди, сулув қиз боласи билан чўри бўлди) (К.7).

Бу жумлада қарамликнинг аянчли оқибатлари ифодаланган. Аслида, битигларда ушбу жумланинг ишлатилишидан кўзланган ғоявий-эстетик мақсад бор. Битиг матнини айтиб битирган Билга хоқон уни ўқиғучиларни турк халқининг тарих хатоларидан огоҳлантиради.

Яна бир мисол:

Özi yañiltı, qağanı ölti, **bodunı küñ qul boltı** (Мазмуни: Ўзи янглишди, хоқони ўлди, халқи чўри, қул бўлди) (К.20).

Бу жумлада дастлабки ифода ихчам шаклда келган. Битиглар матни бўйлаб бу каби стереотип бирликлар шаклан ўзгариб, турли вариантларда учрайди. Масалан, қуйидаги мисолда баён кенг ва батафсил берилган:

Barduq yärdä ädgüg ol ärinç: qanıñ subça yügürti, söñükün tağça yatdı, bäglik urı oğluñ qul boltı, silig qız oğluñ küñ boltı bilmädük üçün... (Мазмуни: Борган ерингда эзулик шу бўлса керак: қонинг сувдай оқди, суягинг тоғдай (уйилиб) ётди, бек бўладиган ўғил боланг қул бўлди, сулув қиз боланг чўри бўлди) (К.24).

Юқоридаги сатрлар адашган халқни огоҳлантириш мақсадида берилган ёки адашган халқ тўғрисида маълумот етказиш мақсад қилинган. Айрим ўринларда ушбу стереотип бирлик қаҳрамонларнинг куч-қудратини кўрсатиб беришга нисбатан қўлланган.

Qağansiramis bodunuğ, **künädmiş, quladmış bodunuğ**, türük törüsün içğınmiş bodunuğ açım

¹Маҳмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк. Нашрга тайёрловчи ва кириш сўз муаллифи: Қ.Содиқов. Б. 55.

aram törüsincä yaratmış, boşğurmış (Мазмуни: Хоконини йўқотган халқни, чўрига айланган, қул бўлган халқни, турк хукмронлигини бой берган халқни ота-боболарим йўсунича оёққа тургизибди, бошқарибди) (К.13).

Кўриб ўтган мисолларда бир стереотип бирлик турли вариацияларда (гоҳ қисқариб, гоҳ кенгайиб) келса-да, матн мазмунига путур етказмайди. Шунингдек, стереотип бирлик барқарорлигини ҳам синдирилмайди. Муҳими стереотип бирлик асосини ташкил этган сўзлар (кўн, қул) иштироки барқарор. *Bäglük urī oğlīn qul boltī, silik qiz oğlīn kün boltī* жумласида чўри, қул бўлувчилар жинси ва айрим сифатлари билан келтирилган бўлса, кейинги ўринда баён қисқартирилиб (эллипсис услубида – синтактик стилистик фигуралардан баённи қиска-лўнда ифодалашни кўзда тутуди), *künädmiş, quladmiş bodunuğtarzi*да берилади. Лекин маънода жуда катта фарқ кузатилмайди, чунки *kün, qul* сўзларининг ўзидан изоҳланаётган шахсининг жинси англашилади.

Кўли-чўр битигида ҳам мазкур стереотип бирликдан фойдаланилган:

Sayig çoluğun yağıtuqda (Köli-)çor sançir ölügür oylin, kisisin bu/o... (Мазмуни: ...Ўзини мард кишилари билан ёв бўлганда Кўли-чўр ...енгиб, ўлдириб, ўғлини, аёлини асир қи...)

Кўли-чўр Иккинчи турк хоқонлиги даврида яшаб ўтган машҳур кишилардан. Битигда қайд этилишича, Кўли-чўр тардуш элини бошқарган.

Яна бир мисол:

...yüli sülädi, süñüsup, süsin sançdi, elin altı, oylin kisisin bulunad[ip] ... tı... a işbara bilgä Köli-çor (Мазмуни: ...жанг қилиб, лашкарларини санчди, давлатини олди, ўғлини, аёлини асир олиб... Ишбара билга Кўли-чўр...)

Битигларда *isig-küçüg bir-* (ишини-кучини бер) стереотип бирлиги ҳам икки ғоявий-эстетик мақсадга хизмат қилган. Шулардан бири асир олинган халқ аҳволи баёнида:

Türük bäglär türük atin itı tabyaçyü bäglär atin tutıpan tabyaç qağanqa körmis. Älig yil isig-küçüg birmis (Мазмуни: Турк беглар туркча отини қўйиб, табғачлик бекларнинг табғачча отини

қабул қилиб, табғач хоқонга қарам бўлди. Эллик йил меҳнатини, кучини берибди) (К.7).

Мазкур матндаги ажратиб кўрсатилган тил бирлиги хусусида Қ.Содиқовнинг қуйидаги фикрига қўшилиш мумкин:

Қадимги кўк турк битигларида бу бирикма *isig-küçüg bir-*, яъни «ишини-кучини бермак» шаклида кенг қўлланилган. Поэтик маъноси «меҳнатини сингдирмоқ, кучини бермоқ» дегани. Муҳими шундаки, ушбу стереотип бирикма икки хил ўринда ишлатилади: биринчиси «ёвга бўйинсуниш, унинг меҳнатини қилиш». Бу қарамликнинг аломати².

Ушбу стереотип қуйидаги мисолда ҳам қарамликни англаган:

Nä qağanqa isig, küçüg birür-män? – tir ärmis. Ança tip tabğaç qağanqa yağı bolmış. Yağı bolup itinü, yaratunu umaduq yana içikmiş. Bunça isig, küçüg birtükgärü saqınmatı «türük bodun ölüräyin, uruğsıratayın» tir ärmis, yoqadu barir ärmis (Мазмуни: Не хоқонга меҳнатимни, кучимни беряпман?) – дер экан. Шундай деб табғач хоқонига ёв бўлибди. Шунча меҳнатини, кучини берганига андиша қилмай (табғач хоқони) «турк халқини ўлдирайин, уруғини қирайин» дер экан. Уни йўқотиб бораётган экан) (К. 9,10,11).

ХУЛОСА қилиб айтганда, қадимги туркий битиглардаги стереотип бирликлар контекст мазмунини маромига етказиб ифодалаб беради. Шунинг учун ўхшаш вазиятларда қўллаш учун тил эгалари хотирасида тайёр материал сифатида сақланади. Стереотип бирликларни маъно жиҳатидан бир неча гуруҳларга ажратиш мумкин. Бунда асосий эътибор, стереотип бирликлардан англашилаётган дастлабки ахборотга эмас, балки поэтик маъно-мазмунига қаратилади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

- 1.Маҳмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк. Нашрга тайёрловчи ва кириш сўз муаллифи: Қ.Содиқов. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 2017.
- 2.Содиқов Қ. Илк ўрта асрларда Марказий Осиёда кечган этнолингвистик жараёнлар. – Т.: Академнашр, 2018. – Б. 318.
- 3.Содиқов Қ. Эски туркий битиглар. – Т.: ТошДШИ, 2009.

²Содиқов Қ. Илк ўрта асрларда Марказий Осиёда кечган этно-лингвистик жараёнлар. – Т.: Академнашр, 2018. – Б. 318.